

TON GOEMAN

**DE MORFOLOGISCHE ATLAS VAN DE NEDERLANDSE
DIALECTEN (MAND); ZERO EN BEWAARD GEBLEVEN
MORFOLOGISCHE INFORMATIE^(*)**

Abstract

This article gives a short survey of the content of the Morphological Atlas of the Dutch Dialects Volume I and of the two transcription systems that may be used to query the database which supplied the data for this dialect atlas.

Some issues from Volume I are elaborated upon. The first one illustrates the possibilities to embark on the investigation of linguistic change in real time. The case concerns changes in diminutive formation in the province of Groningen. The second one illustrates the fact that fine phonetic detail in transcriptions is indicative of losses of affixes in segmental terms nevertheless retaining the original morphological information on the level of phonetic or phonological features, now occurring elsewhere in the word form. This holds for schwa-apocope and its remnants; for assimilation cum deletion; also for some cases of non-assimilation in nouns (singular and plural) and gender forms of adjectives and their plural forms; and also for tonal alternations in these forms. As a third issue, I will show that the atlas, combined with further queries for additional information in the database, leads to a thorough reading of existing literature with a sharpened attention for those specific features.

This leads to broader insights, and points to the conclusion that these finely graded phonetic details are best represented in a theory like Optimality Theory, as instances of the constraint FAITHFULNESS (like RealizeMorpheme). A strictly phonemic account will fall short of the phenomena. As a byproduct we will see that a direct influence of the standard language is often less probable than influence from immediately neighbouring dialects.

^(*) Het onderzoek voor dit artikel is afgerond gedurende een sabbatical in 2006 aan het *Forschungsinstitut für deutsche Sprache Deutscher Sprachatlas, Philipps-Universität Marburg*.

Inleiding

In 1975 werd er tijdens een Dialectologenconferentie van taalkundigen een commissie ingesteld die een plan moest maken voor taalgebiedsdekkend morfologisch dialectonderzoek. De reden voor zo'n onderzoek was gelegen in de feitelijkheden dat morfologische feiten volstrekt onvoldoende aan de orde kwamen in het toen bijna voltooide project van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND; Blancquaert et al. 1925-1989) dat voornamelijk op de uitspraak gericht was, en dat morfologische aangelegenheden ook maar mondjesmaat in dialectmonografieën behandeld werden of in het geheel niet. De commissie bestond uit Johan Taelde-man, Jan Goossens, Roland Willemyns, Geert Kocks en Ton Goeman. De laatste was secretaris van de commissie. In de eerste vergadering oordeelde de commissie dat ook fonologische aangelegenheden niet voldoende aan de orde kwamen in de RND en er werd besloten een gecombineerd plan voor zowel de fonologie als de morfologie in te dienen. Een bespreking van de motivering voor het plan, van de criteria voor af te vragen items in de vragenlijst, van het net van plaatsen waar opnames plaatsvinden is te vinden in Goeman & Taeldeman (1996). Ze bespreken ook het informantenprofiel en de periodisering (1979-1996) in het project met betrekking tot het veldwerk en de invoer van de gegevens. Hierop aansluitende informatie kan men ook vinden op de openingspagina van de website met de database, en met informatie over de morfologische atlas: www.meertens.knaw.nl/mand/database.

Er werden voor 613 goed over het onderzoeksgebied gespreide plaatsen transcripties gemaakt en ingevoerd in de database. Er zijn nog wel in meer plaatsen opnames gemaakt, maar deze konden om budgettaire redenen niet meer worden verwerkt. Wel is het totale geluidsmateriaal uit Nederland, Friesland inclusief, inmiddels professioneel gedigitaliseerd door het Meertens Instituut. Het is de bedoeling dat deze gedigitaliseerde opnames op een server beschikbaar komen en, in een nieuw project, opgelijnd worden met de transcripties maar voorlopig bestaan ze uitsluitend in de vorm van archief-cdroms.

De fonetische transcripties werden in het IPA-alfabet (International Phonetic Association) gemaakt, maar omdat er bij de aanvang van de invoer nog geen fonetische fonts op de markt waren waarop zoekacties mogelijk zijn, hebben Van Reenen en Goeman in 1983 een Keyboard-IPA ontworpen, waarbij de tekens gekozen werden uit de standaard ASCII-set (7-bit afdrukbaar). De ontwikkeling van (X)SAMPa vond pas in 1987-1989 plaats en was aanvankelijk beperkt tot de transcriptie van de West-Europese standaardtalen, waarvoor meestal een fonologiserende of 'broad'-transcriptie volstaat.

Vanaf het begin was het de bedoeling, ook al maakte die geen deel uit van het veldwerk- en invoerproject, dat een representatieve selectie uit de database gebruikt zou gaan worden voor twee nieuwe dialectatlassen: een fonologische en een morfologische, beide met toelichtend commentaar. De fonologische atlas is inmiddels voltooid en ik verwijs naar de bijdrage van Taeldeman in deze aflevering. Het eerste deel van de morfologische atlas verscheen in juni 2005 (De Schutter et al. 2005), zowel in het Engels als in het Nederlands; in het Engels om de internationale belangstelling op de resultaten te richten; in het Nederlands omdat het gaat om varianten van het Nederlands en het Fries en, waar het project met Nederlands en Vlaams gemeenschapsgeld tot stand is gekomen, die gemeenschappen dan ook in de eigen taal kennis moeten kunnen nemen van de resultaten.

De database is toegankelijk via de genoemde website en men kan de getranscribeerde vormen selecteren naar plaats maar ook over alle plaatsen heen naar de soort van stamvocalen (bijvoorbeeld korte /a/ al dan niet met umlaut of al dan niet in open lettergreep). Ook kan men kijken naar het verband met de op die vocaal volgende consonanten (bijvoorbeeld korte /a/ voor /p,d,f,y,st/ etc. Bovendien kan men zoeken op morfologische categorie (bijv. meervoud 1^e pers. enkelvoud preteritum).

Men kan de vormen selecteren in Keyboard-IPA of in een vereenvoudigde 'orthografische' transcriptie waar veel diakritische tekens voor het gemak (maar niet de nasalering) weggelaten zijn en waar in beide gevallen de vorm(en) ook in standaard IPA-transcriptie zijn te zien. Doelbewust is in de transcripties niet een opdeling in morfemen aangebracht. Dat lijkt lastig voor de gebruiker, maar zo'n opdeling is vaak één bepaalde interpretatie die dwingt tot het opsplitsen van in de uitspraak gefuseerde elementen volgens criteria die niet noodzakelijkerwijs door iedere onderzoeker gedeeld zullen worden. Voorbeelden ervan zijn de samensmeltingen van cliticum en werkwoordsvorm, of de sterk met de woordstam samengesmolten verkleinwoorduitgangen. Het is bovendien onjuist om te snel een morfeemvorm te postuleren, omdat gebleken is dat in sommige dialecten op fonetisch niveau morfologische informatie bewaard kan blijven in aan- of afwezigheid van assimilatie of in een alternantie van stemloos ~ stemhebbend, terwijl het segment dat die morfologische informatie oorspronkelijk incorporeerde niet meer aanwezig is. Voorbeelden daarvan zullen we in het vervolg van dit artikel de revue laten passeren. Het valt niet uit te sluiten dat er meer soortgelijke verschijnselen zullen opduiken, en dat is de reden dat de

database primair als fonetische transcriptie aangeboden wordt, met onder andere een morfologische woordklassenindeling als ingang.

Interpretaties zijn een zaak van de onderzoeker, de database is neutraal met betrekking tot interpretatie, maar voor de Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten moest natuurlijk wel geïnterpreteerd worden. De beschikbaarheid via de website stelt wie dat zou willen, in staat om die interpretaties te controleren.

In dit artikel wordt eerst een kort overzicht van het eerste atlasdeel gegeven. Vervolgens laat ik zien hoe de atlas gebruikt kan worden bij onderzoek. Ik bespreek vervolgens een casus waaraan gedemonstreerd wordt dat de atlas heel goed ingezet kan worden om taalverandering te signaleren. De casus betreft veranderingen in de verkleinwoordvorming. Het gesignaleerde geval van fonetisch detail waarin morfologische informatie tot uiting komt valt eigenlijk ook onder taalverandering, omdat daar de oorspronkelijke segmentdrager(s) van morfologische informatie verdwenen zijn; de morfologische informatie is op fonetisch/fonologisch kenmerkenniveau bewaard. Ik bespreek daarvan ten derde een aantal voorbeelden uit de atlas, en maak vandaaruit excursies naar de database, om duidelijk te maken dat bij voortgezet onderzoek de database aanvullingen geeft voor zaken, waar de atlasauteurs de blik voor hebben gescherpt. Omdat het bij deze verschijnselen om de huidige synchronie gaat probeer ik bij de presentatie zoveel mogelijk een terminologie te vermijden die historische bijgedachten oproept, ik heb het dus bij voorkeur over alternanties, processen en de aard van de overeenstemming tussen morfologische en fonologische informatie.

2. De Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten, deel I

Het eerste deel van de MAND omvat drie hoofdstukken voorafgegaan door een summiere inhoudelijke inleiding en gevolgd door een index. Het is de bedoeling om aan het eind van het laatste, tweede deel nog een korte uitleiding te plaatsen waar op praktische zaken ingegaan wordt als: welke zijn de Friese stadsdialecten, waar wordt Fries gesproken, een samenvattend overzicht van de aangehouden afkortingsconventies in de legendavormen bij iedere kaart. Er moest natuurlijk een selectie gemaakt worden uit de voorhanden mogelijkheden. In het kader van deze atlas is het niet mogelijk om alle afgevraagde vormen die hierboven in kengetallen zijn weergegeven in extenso te behandelen. Er moesten telkens keuzes gemaakt, waarbij het erom ging voorbeelden te nemen die als prototypische vertegenwoordiger mogen gelden van de morfologische subklassen met betrekking tot de affigering in iedere morfologische categorie. Die subclassificatie heeft

deels te maken met de vorm van het suffix zelf: bijvoorbeeld *-s*, *-n*, *-e* of *zero*, deels met de fonologische bouw van de basis, het ongelede woord. In een aantal gevallen loopt die natuurlijk deels parallel aan een historisch gegeven subclassificatie. Toch is het uitgangspunt van de atlas niet zozeer historisch, maar eerder synchroon vergelijkend: tussen dialecten en met de Nederlandse standaardtaal, het gaat om de microvariatie binnen het Nederlands en het Fries.

Hierbij doet zich al meteen een complicatie voor, want de basis van een morfologisch gelede woordvorm kan zelf min of meer geleded zijn: de defaultvorm van bepaalde adjectieven (ook wel citeervorm genoemd) is in sommige dialecten geleded, in andere vormen niet (bijv. resp. defaultvorm *dikke* ~ genusvorm *een dik pak*). Er worden in het eerste deel drie onderwerpen behandeld. De fonologische bouw van het ongelede woord bepaalt vaak mede de keuze van een bepaalde affixvariant in termen van vocaallengte en of slotconsonant(cluster). Daarnaast kan het affix of de affixvorm bepaald worden door wat op het verbogen adjectief volgt in termen van woordbegin. Dat is in bepaalde dialecten bij attributiva het geval. Met deze factoren werd bij de keuze van een te karteren item rekening gehouden. Het als los katern bijgebonden wetenschappelijke commentaar bestaat telkens uit een algemene inleiding van het probleemveld, gevolgd door commentaren bij de afzonderlijke kaarten.

De vormgeving van kaartkaternen en ingesloten commentaarkaternen maakt de atlas makkelijk te gebruiken. Om financiële redenen was het niet mogelijk om voor de MAND kleurendruk toe te passen; wel kon een neutrale steunkleur blauwgrijs gebruikt worden voor de kaartondergrond. Deze kleur werd ook toegepast bij vormen die nauw verwant waren met die uit de standaardtaal of, in enkele gevallen, voor zeer frequente vormen. De zwarte tekens blijven zodoende gereserveerd voor bijzondere of infrequente vormen en ze vallen op doordat de visuele indruk wordt gewekt dat de zwarte tekens boven de kaartondergrond zweven. Op deze manier werd ook op ingewikkelde kaarten een rustige beeldvorm bereikt.

Ter vergelijking met het aantal items over morfologische klassen in de database dat te vinden is in Goeman&Taeldeman (1996) volgt een kort overzicht per hoofdstuk van het aantal kaarten/items.

- 1) Meervoudsvorming: 83 kaarten
 - 44 individueel becommentarieerde kaarten, daarbij komen 39 detailkaarten die betrekking hebben op toonalternanties tussen ongelede vorm en meervoudsvorm; gegeven het synchrone uitgangspunt is niet op alle kaarten een onderscheid aangebracht wat betreft de realisatie van het *-en* of *-e* affix.

2) Verkleinwoorden

- 33 becommentarieerde kaarten, 6 kaarten betreffende vocaalalternaties tussen verkleinwoord en ongelede vorm, 1 kaart met de realisatie van de slot-*n* in het suffix, alle individueel becommentarieerd, daarbij komen 4 detailkaarten die betrekking hebben op toonalternaties die gepaard gaan met verkleinwoordvorming.

3) Genus bij lidwoorden en attributieve adjectieven

- 2 kaarten betreffende de default of predicatieve vorm van het adjectief, 13 kaarten over de genusvormen van het lidwoord, soms in combinatie met een uitgang *-e* van substantief, 37 kaarten betreffende de genusvormen van het attributieve adnominale adjectief, alle individueel becommentarieerd, daarbij komen 12 detailkaarten die betrekking hebben op toonalternaties tussen genusvormen onderling. Opgemerkt moet worden dat bij het manlijk en vrouwlijk de lidwoordvormen tot die van het onbepaalde lidwoord *een* beperkt zijn in de database; dat is omdat aan het onbepaalde lidwoord de flectievormen beter te zien zijn dan bij het bepaalde.

3. Dialectverandering bij verkleinwoorden

In 1929 publiceerde Kloeke een artikel over verkleinwoorden in het noordoosten op basis van zijn veldwerk, en hij geeft daar een overzichtskaart bij van de verkleinwoorduitgangen en de morfologische umlaut bij de items *kop*, *pot* en *stok*. Het item *stok* is ook gekozen in de MAND in het hoofdstuk verkleinwoorden en zo is een goede vergelijking mogelijk van de veranderingen over 70 jaar heen. Ik beperk me tot de meest saillante veranderingen, voornamelijk bij het verkleinwoord van *pot*.

In de eerste plaats is dat bij *pot* de slot-*n* van het affix *-kin* of *-ken*. In het Westervold (Zuidoost Groningen), Drenthe en zuidelijker daarvan is die slot-*n* in de jaren twintig nog overal aanwezig, maar in onze data (MANDkaart 2.7.1.40) is die in het Westerkwartier verdwenen, en ook in het grootste gedeelte van Twente met het aansluitende deel van de noordelijke Achterhoek. In wat volgt gebruik ik *-s-* in het affix om de palatalisering van de voorafgaande stamconsonant aan te geven.

Ook de rest van het affix is anders geworden. Het oorspronkelijke affix in Westervolde was *-kin*, dat is nu *potsje*, en in één plaats *potsji*. In de rest van Groningen was de vorm blijkens Kloeke: *potsje*, en in de westelijk van Westervolde gelegen veenkoloniale gebieden: *poti*. Westervolde heeft dus de Groningse vorm over-

genomen, al dan niet met steun van de Standaardtaal. Die nu nog bestaande ene afwijkende vorm *potsji* is een compromisvorm van de nieuwe Groningse met de Veenkoloniaalse, waarin door de /i/ nog iets doorschemert van de Westerwoldse eigen vroegere vorm.

In Twente was het affix *-ken*, maar het is inmiddels in noordoost Twente *-ke*, in één plaats *-ki*. Elders, in zuidoostelijk Twente en in ook in de Achterhoek is het affix *-sje*. Als het al een aanpassing is aan het Standaardnederlands, dan is die al oud, want in deze laatstgenoemde gebieden trof Kloeke *-sjen* aan. Momenteel vinden we verspreid op de oostelijke Veluwe, in de Achterhoek en in één zuidoostelijke Twentse plaats *-sji*. Dat is een vernieuwing die vreemd is, want er zijn alleen maar Sallandse en Drentse vormen die een affix met /i/ hebben: *-in*: *pottin*. We kunnen dit verklaren als een vorm van hyperdialectisme, bedoeld om de als te standaardtalig gevoelde *-sje* te dialectiseren, maar we kunnen het ook zien als een amalgaam van Sallands-Drents *-in* met het oorspronkelijke *-sjen* als op beide n-apocope van toepassing is. Die ene *-ki* vorm in noordelijk Twente bevestigt deze redenering. De plaats had aanvankelijk een eind-*n* in het affix *-ken*, maar die is nu verdwenen, de plaats grenst vlak aan de noordoostelijke Sallandse plaatsen met affix *-in*: *-in* plus *-ken* levert dan, gegeven de huidige eind-*n*-loosheid *-ki* op.

Wat betreft de morfologischeumlaut in het verkleinwoord kan op basis van MANDkaart 2.7.1.34 opgemerkt worden dat binnen het Sallands-Twents acht plaatsen geenumlaut meer vertonen. Dit lijkt bij *potje* en *kammetje* lexicaal bepaald, want blijkens de MAND is die verdwijning in andere woorden niet het geval.⁽¹⁾

We zien dat veranderingen in de dialecten blijkbaar niet (nooit?) zomaar aanpassingen aan de standaardtaal zijn. Er is een eigen interne dynamiek. Daarbij spelen in eerste instantie de vormen een rol van sprekers van een ander dialect uit de nabije omgeving, sprekers waarmee men contact heeft, en daardoor blijft de 'eigenheid' van het dialect tegenover de standaardtaal bewaard.

4. Dialectverandering en behoud van morfologische informatie in fonetische/fonologische kenmerken

Natuurlijk is het geen nieuw gegeven dat taalgebruikers fonetische/fonologische kenmerken inzetten om de informatie die een verdwijnend of verdwenen morfeem incorporeerde elders in het woord te verankeren, zodat die informatie niet verloren gaat.

⁽¹⁾ De MANDkaart 2.7.1.36 *mannetje* geeft daarvoor geen indicaties omdat in de betreffende dialecten dan het woord *kereltje* gebruikt wordt.

4.1 T-deletie en stemloosheid als verankering van een verdwenen morfeem

Een mooi voorbeeld komt uit het domein van t-deletie. De stemloosheid van een gedeleerd t-segment, van zowel de morfematische als de woordfinale -t van een ongeleed woord, veroorzaakt verstemlozing van een woordinitiële erop volgende stemhebbende consonant. Een voorbeeld uit de database: *komt van* wordt *kom fan* in 20% van de 613 plaatsen, en *komp fan* in 26% van de 613 plaatsen; zie voor t-deletie o.a. Goeman (1983, 1999) en De Wulf & Taeldeman (2006). Het optreden van de assimilatie-p in *komp* is te verklaren doordat er eerst denasalering en desonorisering van het slotgedeelte van de nasaal plaatsvond en doordat vervolgens dat gedeelte stemloos werd (zie Goeman 1976⁽²⁾). Bij de vorm *komp* blijft zo via de /p/ de informatie bewaard dat het suffix van de 3^e persoon enkelvoud stemloos is. Een andere strategie kwam voor in de dialecten van de Betuwe, maar is nu in onze database niet meer vertegenwoordigd. In de 19^e eeuw was daar ook al sprake van t-deletie, maar de morfologische informatie van het t-affix bleef behouden door een lengtecontrast in de slotconsonant van de werkwoordstam, bij voorkeur bij fricatieven (Groothuis 2002 [oorspr. onuitgegeven grammatica eind 19^e eeuw]). Destijds bestonden er dus alternanties als [lɔpə ~ hei lɔpɪ] ; [glɔvə ~ hei glɔfɪ], voor respectievelijk *lopen ~ hij loopt* en *gelooven ~ hij gelooft*.

⁽²⁾ Marc van Oostendorp en Johan Taeldeman merken (p.c.) op dat de door mij veronderstelde status van die 'intrusive p' betwistbaar is, de overgang kan puur fonetisch zijn en vervolgens door de transcribent/luisteraar als apart segment geïnterpreteerd. Goeman (1976) verwijst in verband met *komp(t)* naar Ohala (1974) en naar Andersons (1976) bespreking van de Engelse vorm *warmth* 'warmte'. Anderson neemt intra-segmentele structuur aan door het bereik van features te laten variëren, kleiner of groter dan een segment. De uitbreiding van de minus-specificatie voor de features *sonorant*, *nasal* en *voice* uit de *th* naar het laatste deel van de *m* veroorzaakt de zogenaamde 'epenthetische' *p*, die vervolgens is geherinterpreteerd als onderliggend. Niet de featurespecificatie hoeft gewijzigd te worden, de features breiden hun bereik uit buiten het oorspronkelijke segment. Andersons analyse wordt overigens gedeeld in de Articulatorische Fonologie (Browman & Goldstein 1990) waar articulatoirische bewegingen met elkaar kunnen overlappen en waar articulatoirische bewegingen als fonologische eenheden gelden. De termen desonorisatie en denasalering. Overigens kan, zie Goeman (1976, 1983), gesteld worden dat *komp* met /p/ ook zinsfinaal voorkomt, dus zonder assimilatieomgeving en dat het optreden van /p/ niet automatisch is, maar dialectspecifiek. 'Occlusief-epenthese' is ook in niet alle Engelse dialecten automatisch (Fourakis 1980).

4.1.2 Congruerende voegwoorden *a[s]ie ~ a[z]ie*, *o[f]ie ~ o[v]ie*

Een tweede voorbeeld komt uit het stadsdialect van Rotterdam. In dat dialect komen congruerende voegwoorden voor, voegwoorden die een werkwoordssuffix dragen,⁽³⁾ bijvoorbeeld: *ik weet niet **ovv-e** we komme*. De enclitische pronomina van de 2^e persoon enkelv. en de 3^e persoon enkelv. manl. zijn in het Rotterdams respectievelijk *ie* en *die*, maar omdat het affix van de tweede persoon enkelv. *nul* is, komen de /s/ en de /f/ van het voegwoord in intervocalische positie te staan als het enclitische pronomen aan het voegwoord wordt aangehecht, en de beide consonanten worden in die positie stemhebbend. Dat stemhebbend- worden bij *as* en *of* treedt echter niet op bij aanhechting van het enclitische manl. pronomen, hoewel /s/ en /f/ hier eveneens in intervocalische positie staan, omdat dat pronomen wel *ie* lijkt, maar *die* is. Het achterwege blijven van de stemhebbendheid in de 3^e persoon komt doordat deze vormen eveneens een werkwoordssuffix dragen: *as-t-die*, met een *-t*, die segmenteel wel verdwenen is door *t*-deletie, maar toch nog steeds zijn stemloosheid aan de slotconsonant van de voegwoorden oplegt.⁽⁴⁾ Dat blijkt als we 3sing inversievormen met en zonder *-t*-affix vergelijken: *zaldie*, *vieldie* (3sing resp. pres/pret. zonder *t*-affix) met /die/ versus *knaltie* (3sing pres. met *t*-affix) met /tie/ uit *knal+t-die*. We zien dat de /d/ van *die* met het *t*-affix tot één stemloze dentaal versmelt.

De opeenvolging van voegwoord en pronomen is eveneens een inversiepositie en dus verwachten we voor de 2e pers. op basis van *knal-ie* 'knal je', *geev-ie* 'geef je', *leez-ie* 'lees je' waar geen suffix aanwezig is *as+ie* > *a[z]ie* en *of+ie* > *o[v]ie*. Voor de 3e pers. verwachten we daarentegen op basis van de werkwoordsinversievormen bij de voegwoorden *as+t+die* > *astie* door versmelting van *-td-*, wat met *t*-deletie: *a[s]ie* oplevert, en zo wordt *of+t+die* > *oftie*, wat vervolgens *o[f]ie* oplevert. In de [s,f] van *a[s]ie* en *o[f]ie* blijft morfologische informatie bewaard op kenmerkkniveau (stemloosheid), wat niet het geval is bij het volledig lege 'nulaffix' van de 2^e pers. enk. waar het voegwoord noch vanuit een *t*-affix, noch vanuit een pronomen, iets stemloos krijgt dat kan verhinderen dat de slotconsonant van het voegwoord intervocalisch stemhebbend wordt.

⁽³⁾ Zie voor congruerende voegwoorden in het algemeen nu ook SAND deel 1, en vanuit taaltypologisch opzicht De Vogelaar (2005), vanuit theoretisch perspectief Van Koppen (2005). Voor de Rotterdamse data zie Rogier (1938) en De Wilde-Van Buul (1943).

⁽⁴⁾ Marc van Oostendorp p.c. vindt de redenering niet helemaal dwingend omdat *-t-* ook tot het encliticum kan behoren (*tie*), maar daar duiden de Rotterdamse contrasterende morfologische inversieparen niet op de ik aan het eind van deze paragraaf citeer.

Van Oostendorp (2004, 2006a) verklaart dit bewaard blijven van morfologische informatie in het kader van de Optimaliteitstheorie als instanties van de eis tot FAITHFULNESS, dat de output getrouw moet zijn aan de input. Dat is de meest optimale situatie, hetgeen meteen impliceert dat er suboptimale situaties zijn waarin deze eis geschonden wordt. Het afwijkende gedrag op kenmerkenniveau kan gezien worden als het vasthouden aan FAITHFULNESS. Optimaal ingestelde morfologie veroorzaakt dan op fonologisch vlak schijnbare suboptimaliteit.⁽⁵⁾ De vocaalverkorting die in morfologisch gelede vormen vaak met t-deletie gepaard gaat kan met Van Oostendorp (2006b) eveneens gezien worden als een kenmerk [lax] of [RTR]⁽⁶⁾ dat de uitdrukking is van het affix van de 3^e pers. enkelv. In het vervolg signaleer ik op basis van de atlas meer gevallen van deze strategie.

4.2 Sjwa en ontbrekende stemloosheid

De normale situatie in de Nederlandse dialecten is dat aan het wordeinde stemhebbende obstruenten niet voorkomen, we vinden er stemloze, ook als andere morfologische vormen van het woord alternerende stemhebbende obstruenten vertonen: *ik geef* ~ *geven*.

Er zijn in een aantal Nederlandse dialecten nominale woorden die op *-e* uitgaan terwijl het Standaardnederlands die finale *-e* niet heeft. Er zijn ook dialecten waarin de 1^e persoon enkelv. niet uitgaat op de stam, zoals in het Nederlands, maar op *-e*.

Standaardnederlands	Dialectaal	Toelichting
<i>oog</i>	<i>oge</i>	enkelv. substantief
<i>droog</i>	<i>droge</i>	defaultvorm adjectief
<i>ik geef</i>	<i>ik geve</i>	1 ^e persoon enkelv.

Voor de nominale vormen staan er in de MAND voorbeelden. Ze komen in de noordoostelijke dialecten voor, en in de zuidwestelijke dialecten. Voor de werkwoordsvorm verwijs ik naar Goeman (1999), waar de finale *-e* vrijwel beperkt is tot de noordoostelijke dialecten en Zeeland, omdat Vlaanderen en de westelijke helft van Oost-Vlaanderen dan een *-en* uitgang hebben. Restanten van de aanwezigheid van de slot-*e* heb ik ook in Noord-Holland aangetroffen.⁽⁷⁾

⁽⁵⁾ Deze schijnbare suboptimaliteit is opaciteit die uit alternerende vormen blijkt. In een regelgebonden fonologische theorie, ziet men dat als het gevolg van een opake regelvolgorde.

⁽⁶⁾ [RTR] is het fonologische kenmerk dat de 'retracted tongue root' aanduidt bij de articulatie van non-perifere vocalen.

⁽⁷⁾ Zie overigens ook Schoemans & Van Oostendorp (2004) voor replicatief onderzoek en Goeman (2005). In oudere dialectbeschrijvingen wordt erop gewezen

Kloeke (1919) heeft erop gewezen dat in de noordoostelijke dialecten deze uitgang op *-e* aan het verdwijnen is, en dat, als de stam van het woord eindigde op een stemhebbende obstruent, de stemhebbende release ervan in een aantal gevallen behouden bleef. Een minder frequente alternatieve strategie was het tot glide maken van de slotobstruent van de stam en, nog minder frequent, verlenging van de vocaal van de ongelede vorm als die kort was. In Kloekes tijd was dit proces nog maar net aan de gang, inmiddels is het alweer bijna achter de rug, kunnen we uit de MAND opmaken: bewaarde stemhebbendheid is uitsluitend nog in noordoostelijk Twente aan te treffen.

In het zestiende-eeuwse (Leuvense) Brabants van Sexagius en in het Gents van Joas Lambrechts bestaat een situatie die lijkt op de huidige stand van zaken in Twente, want het toenmalige Gents kende nog het *e*-affix, het Brabants kende stemhebbende slotconsonant.⁽⁸⁾ Stemhebbende slotobstruenten bij nomina en adjectiva zijn voor wat betreft eind negentiende eeuw door Goossens (1977; kaart 1) in kaart gebracht op basis van de Willems-enquête: ze komen voor in de Limburgse dialecten, en beperkt in het Kleverlands en op de grens van het Oostvlaams met het Brabants. In het Limburgs is het voorkomen van die stemhebbende obstruenten blijkens Goossens (1977) in 1954-1958 sterk afgenomen en dan vrijwel beperkt tot het Noordoosten van Belgische Limburg. Voor twee plaatsen in die streek citeert hij uit het begin van de twintigste eeuw een geval van stemhebbendheid bij een 1^e persoon enkelvoud: *'ix heb'* wat in de stemhebbende release het 1^e persoonsaffix bewaard heeft. Ook in het huidige zuidelijke Brabants vinden we nog steeds indicaties voor zo'n 1^e persoonsaffix: het gebied is suffixloos, maar De Vriendt & Goyvaerts (1989) postuleren een apart abstract *"-e"* affix om een aantal anomalieën in het Brussels dialect te verklaren: waar dit dialect normaliter woordfinaal *-nk* zou hebben bij stammen op *-ng*, blijft in de eerste persoon enkelv. verstemlozing in werkwoordstammen op *-ng* achterwege: *brenge* ~ *ik breng*, en niet *brenk*; ook het optreden van een overigens uitsluitend

door bijvoorbeeld Bezoen (1938) en Baader & Ribbert (1938). Zie voor de theoretische achtergrond Van Oostendorp 2004 (ROA). De geschiedenis van sjwa-apocope en verstemlozing (Dts. Auslautverhärtung, Eng. Wordfinal Devoicing) is te vinden bij Van Bree (2003).

⁽⁸⁾ Zie ook Van Bree (2003).

intervocalische voorkomende *-j-* aan het wordeinde kan zo verklaard worden: *biejen* ‘bieden’ ~ *ik bieje*, en niet *biet*; hetzelfde geldt voor enkele afwijkende gevallen van assimilatie.⁽⁹⁾ We zullen in het vervolg nog meer hierbij aansluitende voorbeelden geven. Voor de geografische verspreiding van woordfinale *sja* in de Nederlandse dialecten en apocopering ervan zie Goeman (2005). De *e*-apocope is deels afhankelijk van de fonologische bouw van het ongelede woord, deels ook van de morfologische klasse. De rangorde in frequentie van behouden *sja* is: *sja* blijft meer behouden in nomina, vervolgens in adjectiva, en minder in de 1e pers. enkelv.; maar er is interactie met de fonologische woordbouw: substantieven op *-d* behouden *sja* meer dan substantieven op *-t*, adjectieven op *-g* hebben wat minder *sja*, maar meer dan adjectieven op *-l*, terwijl adjectieven op *-d* naar verhouding het minst hun *sja* behouden.⁽¹⁰⁾

4.2.1 ‘Intervocalische’ woordfinale approximanten en sonoranten

Zoals gezegd wordt noordoostelijk Twente woordfinale *sja* geapocopeerd. Maar een adjectief als ‘*droog*’ wordt binnen het apocoperingsgebied in een klein aantal plaatsen stelselmatig als /droow/ uitgesproken (MAND I, 66; kaart 3.6.1.1; ik zie af van de palatale vocaal)). In de approximant /w/ is het behoud van morfologische informatie te zien, parallel aan de door De Vriendt en Goyvaerts gesignaleerde Brabantse gevallen met *-j* aan het wordeinde, die ontstaan zijn uit een oorspronkelijke intervocalische *-d-* (plus *-e*). Zoals daar *ik bieje* < *ik biede* voorkomt, hebben we in Twente *drooge* > *droowe* > *droow*. De Drentse, door Kloeke in 1919 gesignaleerde gevallen met stemhebbende

⁽⁹⁾ De woordfinale stemhebbende gevallen worden door De Schutter en Taeldeman (1985) niet morfologisch gewaardeerd. Ze postuleren zeker geen abstract suffix, want voor hen is de woordfinale stemhebbendheid het residu in Brabant dat niet bereikt is door het proces van woordfinale verstemlozing. Dit proces beschouwen ze als geografisch diffuus: net als in Vlaanderen zou dat proces in Brabant beperkt zijn tot de positie in Pausa en voor Consonant.

⁽¹⁰⁾ Lezing Marburg 29 januari 2006; raadpleegbaar: www.tongoeman.nl/concept. Johan Taeldeman (p.c.) wijst er op, dat in Zuidwest-Brabant bij nomina nog een fonologische conditie voorkomt: daar blijft eind-*e* bewaard na korte vocaal plus stemhebbende consonant (V+C[+stem]).

Die conditie kan gezien worden als een verbijzonderde parallel met een veel vroeger algemener proces: voor het 19e-eeuwse Twents-Achterhoeks stelt Gallée (1895, xxiii) vanuit taalhistorisch standpunt, dat bepaalde adjectieven in predicatieve positie sterk verbogen worden en dan *-e* dragen, dat zijn de oorspronkelijke *ja*- en *i*-stammen, de *a*-stammen hebben die *-e* niet. De kortsyllabige adjectiefstammen (VC) gaan nog steeds op *-e* uit, de langsyllabige (VCC, VCC) hebben de *-e* verloren: *he is dunn-e* tegenover *he is blind*, *he is greun*.

woordfinale release bij substantiva en nomina in bijvoorbeeld *bedde* en *blijde*, komen tegenwoordig blijkens de GTRP-database niet meer voor, het verschijnsel is bij woorden met stam op occlusief geheel verdwenen, enkel na fricatieven is het nog traceerbaar.⁽¹¹⁾

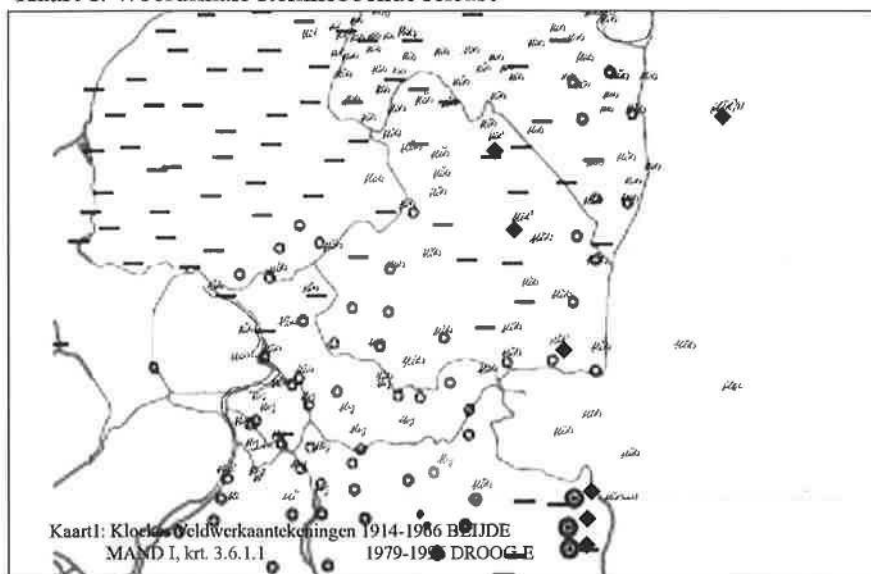
Dat is goed te zien op kaart 1 waar de aantekeningen van Kloeke betreffende de uitspraak van *blijde* op de MANDkaart van *drooge* is geprojecteerd: ik heb door zwarte ruiten 7 plaatsen aangewezen waar Kloeke nog een stemhebbende release heeft aangetroffen in zijn veldwerk van 1914-1917 (manuscriptkaart Atlas Oost, kaart 106 BLIJDE). De twee zuidelijkste vormen vielen helaas bij het scannen buiten de maximale omvang, maar ze staan wel degelijk op de manuscriptkaart. Het verschijnsel was in die periode al zeer beperkt en Kloeke noteerde ook gegevens over de Duitse grens uit dialectmonografieën. Bij *drooge* hebben we in Drenthe tegenwoordig geen stemhebbende slotfricatief meer gevonden, de liggende streepjes op de achtergrond staan voor vormen die de 'normale' woordfinale stemloze variant vertonen, de cirkels voor ongeapocopeerde vormen *droge*. In Twente zijn nog wel drie vormen met een stemhebbend wordeinde gevonden: /drø:w/. We komen in het vervolg nog terug op dit soort finale approximanten.

Een aantal noordoostelijke dialecten heeft als meervoud bij het substantief *-e*, in plaats van de meer frequente vormen op sonantische *-n*. De MAND biedt er een aantal voorbeelden van, waarbij in de legenda een onderscheid wordt aangegeven tussen enkelvoud en meervoud als het enkelvoud al een uitgangs-sjwa als klassenkenmerk heeft. Als voorbeeld mag het item '*oog*' gelden.

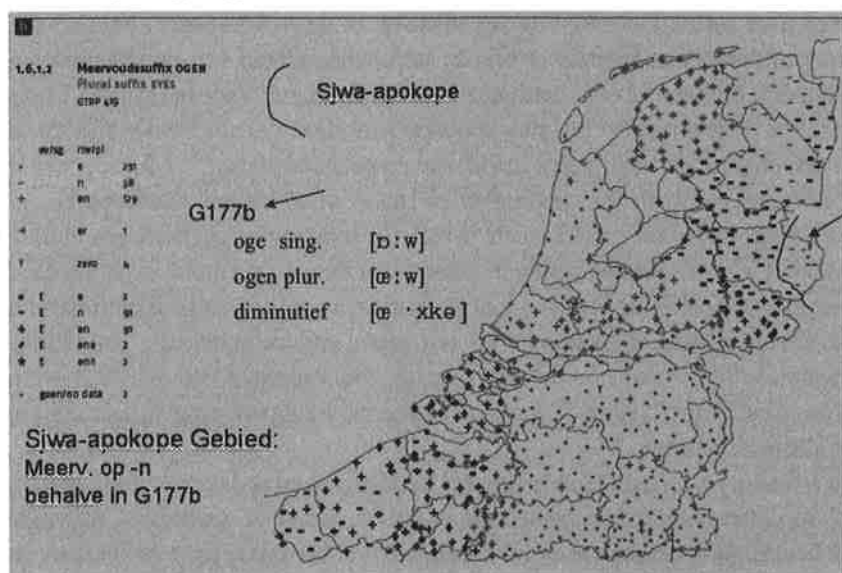
In het grootste deel van Groningen en ruim verspreid in Drenthe vinden we enkelvoud *oog* ~ meervoud *ogen*. In geen van die gebieden vinden we in de database een stemhebbende eindconsonant in *oog*. De plaatsen die aangegeven zijn met balkjes en kruisjes hebben daarentegen enkelvoud *oge* ~ meervoud *ogen*. In het Twentse gebied waar sjwa-apocope gebruikelijk is verwacht men

⁽¹¹⁾ De indeling van Scholtmeijer (2006, 85-87) zou kunnen suggereren dat de noordoostelijke Twentse sjwa-apocope ook te wijten is aan de invloed van Oostdrentse gasarbeiders die voor de metaal- en textielindustrie aangetrokken werden. Ik vind Drentse invloed bij sjwa-apocope niet aannemelijk, omdat het Twentse apocopegebied direct aansluit bij het apocopegebiedje over de grens in Duitsland. Dat laatste gebied is er al in 1879 blijkens de Deutscher Sprachatlas van Wenker en dat is nog de tijd dat de industrialisering van Twente in de kinderschoenen staat, en dat fabrikteurs het textiel van de thuiswerkende boeren nog opkopen als de professionalisering en disciplineren van boer tot fabrieksarbeider nog maar net begint, nog voordat de beoogde productieverhoging niet meer door alleen lokale arbeid gerealiseerd kan worden.

Kaart 1: Woordfinale stemhebbende release

Kaart 2: Sjwa-apokope in meervoud en enkelvoud

dus deels een enkelvoud *oog*[+stemhebbend] ~ meervoud *ogen*. Maar in werkelijkheid treffen we die stemhebbendheid nog maar in één plaats aan: enkelvoud *oog*[+stemhebbend] ~ meervoud *oog*[+stemhebbend]; beide vormen zonder uitgang, maar beide met stemhebbende woordfinale approximant, terwijl het diminutief de stamalternant met /x/ vertoont. Beide vormen vertonen in de stemhebbendheid nog steeds een affix.

In deze dialecten is het een procédé dat zelfs voor onderdelen van affixen gebruikt kan worden. Bij de IJssel in de Achterhoek komt een meervoud op *-en* voor met lange /n/: *ogenn*, in hetzelfde gebied komen ook meervouden op *-ene* voor: *ogene*; Kloeke wees al op het feit dat consonantverlenging een alternatief voor stemhebbendhouden kan zijn. Aangezien /n/ al stem draagt, ligt verlenging voor de hand. Dit procédé wordt ruimer toegepast zoals we bij de bespreking van kaart 3 zullen zien.

Aan de westzijde van het Twentse sjwa-apocopegebied hebben sommige woorden meervoudsvormen op *-e* in plaats van op *-n*.⁽¹²⁾ Deze hebben niet het enkelvoudsklassekenmerk *-e* naast zich dat we opgemerkt hebben bij *oge*. Een voorbeeld is *weg* ~ *wèège* en van dit paar kan in het apocopegebied de meervoud-sjwa verdwijnen. Van de zes plaatsen in de MAND met items uit deze groep meervouden hebben er vijf de stemhebbendheid van de slotconsonant behouden blijkens tabel 1, overigens niet in alle items. Voor het oudere Twents geldt dat de fricatief /ɣ/ bij sjwa-apokope heel sterk gereduceerd wordt tot /tʃ/ na een ongeronde voorvocaal (en tot /w/ na geronde vocaal⁽¹³⁾). Bezoen (1938) noteert dan een *h*, in zijn spelling: *zaah* 'zaag', *daah* 'dagen' (sterk meervoud), *lèèh* 'laag' (adjectief), *wih* / *weeh* 'wieg'. De *h*-notatie suggereert een uvulaar, maar het is geen stemhebbende uvulaar, want Bezoen vermeldt expliciet dat de tong in de *g*-positie blijft; alleen is er na de stamvocaal een lange ademuitstroom. Deze beschrijving duidt veeleer op een velare approximant /tʃ/. Na niet-lage ongeronde voorvocalen is ook /j/ mogelijk. Het optreden van de /j/-variant na /a/ in *daaj* 'dagen' (table 1) is dus een recente veralgemening van de conditie tot alle voorvocalen.

De Twentse vormen met finale stemhebbende /ɣ/ in onze data zijn waarschijnlijk ook recenter en secundair tegen het licht van die oudere '*h*'-realisaties. We vinden dat bevestigd door Bezoen, want die signaleert ook dat bij jongere sprekers een herintroductie van fricativiteit optreedt onder invloed van het Gelders, mogelijk

⁽¹²⁾ Historisch gezien gaat het hier om sterke meervouden op *-e*, tegenover zwakke meervouden op *-en*.

⁽¹³⁾ Zie hierboven de bespreking van *droog*.

versterkt door de schrijftaal. Dat levert opnieuw een woordfinale stemhebbende /y/ op. Zelfs bij een secundaire verandering blijft dus de behoefte bestaan om de morfologische informatie uit te drukken

Er zijn bij het item *draden* in de noordoostelijke Achterhoek en Twente in totaal 18 uitgangloze vormen die gezien moeten worden als Bezoens finale ‘h’-type; deze zijn op Mandkaart 1.6.1.12 geïnterpreteerd als *zero*-uitgang met ontbrekende stamfinale –d. Wat de realisaties ook zijn, in alle gevallen was de strategie om in woordfinale positie stemhebbendheid te behouden, want ook de woordfinale sonorant /r/ kan segmenteel verdwenen morfologische informatie incorporeren. Normaliter wordt /r/ in syllabefinale en dus ook woordfinale, niet-prevocalische positie ge vocaliseerd, waardoor in combinatie met de voorafgaande klinker een centrerende diftong Və ontstaat. Die vocalisering blijft echter in morfologisch gelede woordvormen achterwege. Bezoen (1938) wees er al op dat een gewone slot-*r* in het Twents vocaliseerde, maar dat een woordfinale –*r* die nog niet zo lang geleden door een –*e* gevolgd werd, bij oudere mensen oorspronkelijk juist niet vocaliseerde maar /r/ bleef. Meervouden als *draar* komen overigens in meer plaatsen voor. Mandkaart 1.6.1.12 geeft er negentien attestaties van vooral in Belgisch Limburg maar die meervouden vertegenwoordigen een variant van –*eren*. De Twentse vormen kunnen daarentegen niet teruggaan op een meervoud met het affix –*er*, want zo’n finale /r/ zou vocaliseren. Er moet een e-affix in het geding zijn, en dus is het meervoud *drade* waarna door d-flapping *drare* en door e-apocope *draar* ontstaat.

Tabel 1 Behouden stemhebbendheid in woordfinale consonant

Plaats		G177b	G180p	G207p	G209p	G233p
Meervoud van ‘wegen’	Weeg/j	+	+	+	+	+
Meervoud van ‘dagen’	Daag/j	+		+		+
Meervoud van ‘draden’	Draar	+	+	+ *)		
+ = stem		*) gedeeltelijke verstemlozing van finale /r/				

Het opruimen van het stembehoud, en daarmee het verlies van morfologische informatie, doordat de woordfinale verstemlozing gaat overheersen, zo dat zelfs sonoranten hun stem verliezen, kan goed gedemonstreerd worden aan een andere persoonsvorm op –*e* dan die van het presens, die van het preteritum.

De vorm waarom het gaat is ‘had’: *ik hadde*. In een groot aantal noordoostelijke dialecten wordt een intervocalische - meestal een ‘onderliggende gegemineerde’ - /d/ tot /r/, meestal, want de intervocalische /d/ in *blijde* wordt nauwelijks tot /r/: zo wordt *bedde* > *berre*, en dus ook *hadde* > *harre*.

De *har*-vormen in het Twents staan dus op dezelfde voet als het enkelv. *peer* met behouden /r/ in plaats van ge vocaliseerde /r/, wat nog steeds op *pere* wijst en als het meervoud /draar/ dat hierboven besproken is. Op kaart 1 hierboven, is net op de linkerbenedenrand van Kloekes gescande transcriptie bij *blijde* voor *blid* ook een alternatief *blir* ('met r') genoteerd. Er is in de bewaarde /r/ aan het eind van *har* nog steeds een affix aanwezig dat niet segmenteel bewaard bleef.⁽¹⁴⁾

Buiten de noordoostelijke dialecten vinden we in de database drie gevallen met stemhebbende finale *-d* en erbinnen vier gevallen van *harre*. In één geval resulteert de sjwa-apocope in een verlengde slotconsonant /har:/, een procédé dat we ook al gezien hebben bij *ogenn* < *ogene*. In Drenthe vinden we overwegend een finale sonorant /r/ na sjwa-apocope. Sonoranten zijn meestal niet stemloos (maar kunnen wel stemloos gerealiseerd worden) dus die stemhebbendheid is niet bijzonder, maar toch wordt in Groningen, waar de woordfinale stemloosheid bij woordfinale stemhebbendheid van obstruenten en fricatieven gebruikelijk is, de sonorante /r/ ook gedeeltelijk woordfinaal verstemloosd. Dat doet denken aan een 'hypercorrecte' tegenreactie op de vroegere neiging die in Drenthe en het Zuidoostelijke deel van Groningen gold, om de morfologisch relevante informatie via stemhebbendheid te bewaren. Een bewijs daarvoor is dat noordelijk Groningen blijkens de database in de nominale sfeer nog steeds enkele geapocopeerde vormen kent met lange slotconsonant: /neus:/ < /neuze/.⁽¹⁵⁾

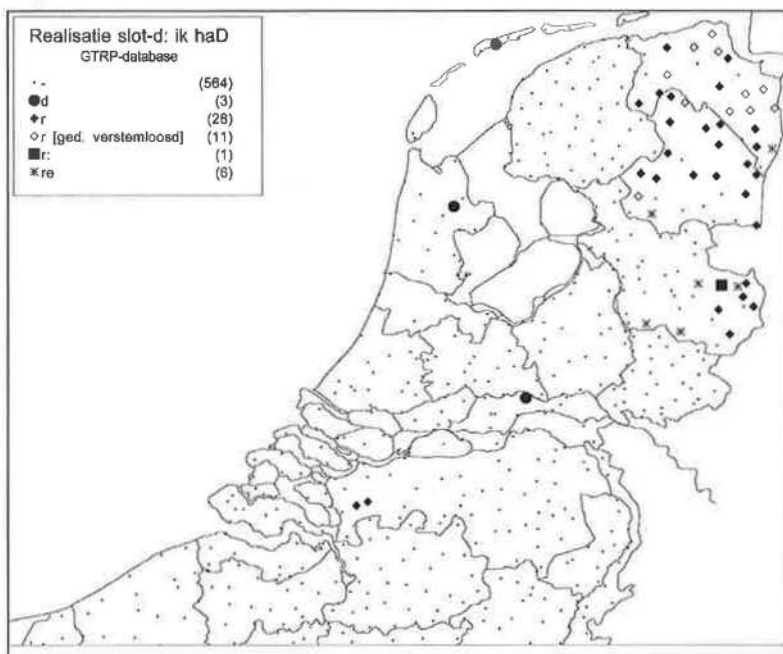
4.2.2 Non-assimilatie en behoud van morfologische informatie

De tot nu toe besproken voorbeelden waren te zien als: 'het verdwijnen van de segmentele inhoud van een morfeem veroorzaakt een overdracht van een kenmerk van het oorspronkelijke segment'. Het volgende is te beschouwen als: zero voorkomt een aanpassing in kenmerken. Het zijn de gevallen in de Brabantse en Limburgse dialecten waar de genus *-e* van adjectieven eveneens sjwa-apocope

⁽¹⁴⁾ Overigens kan bij vocalisering, of zelfs reductie van suffigale /r/ in het Twents, de suffixinformatie behouden blijven: *ne" grootn* 'een grote[manl.]' *ne" greuten* 'een grotere [manl. comparatief]': volgens Bezoens (1938) beschrijving vindt bij de comparatief een duidelijke release van /t/ plaats die overgaat in het affixbegin *-e-*, gevolgd door *-n* (manl.); in IPA [ɣrœtən]. Maar in de stellende trap is er geen release van de /t/ in *-e*, maar vindt de release direct in de slot-*n* plaats; in IPA-notatie: [ɣro.ɳn].

⁽¹⁵⁾ Er komen buiten Groningen nog twee voorbeelden voor in de GTRP-database, één in Noord-Holland in het gebied waarvoor Goeman (1999) ook morfologisch bepaalde stemhebbendheid aan het wordeinde aangetoond heeft en één in het uiterste Zuidoosten in Vaals, die past in het kader van de nog niet geheel volttooide woordfinale verstemlozing.

Kaart 3: Woordfinale stemhebbende release en woordfinale /r/ in HADDE
lenk. pret.

heeft ondergaan (MAND I, hoofdstuk 3), en wel in de vrouwlijke vorm en in het meervoud, bijvoorbeeld *'n leeg fles*, *de hoog berge*. Het proces waarop ik doel doet zich voor bij adjectiva waarvan de slotsonsonant qua plaats geassimileerd wordt aan de beginconsonant van het volgende substantief, en dat zijn adjectiva op nasaal zoals *klein*.

De eerste observaties zijn meer dan eeuw geleden gedaan door Colinet (1896), Taeldeman (1980) heeft ze als opaciteitsverschijnsel verklaard in het kader van een regelgestuurde theorie en Van Oostendorp (2004) gebruikt de feiten als bijdrage aan de ontwikkeling van de Optimaliteitstheorie.

Het fenomeen wordt schematisch weergegeven in figuur 1.

Figuur 1 Morfologie en Fonologie

	Meervoud en Vrouwlijk	Onzijdig
Morfologisch	Stam + Plur / Fem	Stam
Fonologisch	Stam + Ø [+iets]	Stam

gruum boeëmeke ‘n groen boompje’

- heeft **geen** affix na het onzijdig lidwoord
- slot-*n* van het adjectief assimileert aan de beginconsonant van het substantief.

gruum boeëme ‘groene bomen’

- het sjwa-affix is geapocopeerd in het meerv.
- de assimilatie van de adjectiefnasaal aan de beginconsonant /b/ blijft achterwege.

Er is dus geen assimilatie als er morfologische informatie aanwezig is, een meervoudskenmerk Stam + Ø [+iets] dat er niet is, werkt toch na. Hetzelfde geldt voor het vrouwlijke sjwa-morfeem, dat eveneens niet voorhanden is, maar waarbij evenmin geassimileerd wordt, in tegenstelling tot het onzijdig adjectief dat wel assimilatie vertoont.

Sommige dialecten apocoperen zelfs de slot-*n* van het ongelede adjectief, de stam. Ze doen dat evenwel alleen als er geen morfologische informatie aanwezig is, terwijl bij aanwezigheid van die informatie de *n*-apocope zich niet voordoet. Dat resulteert dus in het contrast *een klei kind* (onzijdig) versus *een klein kat* (vrouwlijk). De fonologische conditionering van die *n*-apocope in het onzijdig is: voor een consonant anders dan /t,d,b,h/ (C[*t,d,b,h/]). Tabel 2 verduidelijkt nog hoe dat getalsmatig in de Zuidelijke dialecten ligt. De percentages zijn berekend tegen het totale aantal attestaties in Nederland en België. Beide verschijnselen, zowel het achterwege blijven van assimilatie als het optreden van assimilatie plus de ‘hyperassimilatie’ van *n*-apocope zijn variabel.

Niet in de tabel opgenomen zijn de gevallen waar het sjwa-suffix behouden bleef, in het vrouwl., of als er een ander suffix zoals *-t* optreedt, of als er geen data waren (resp. 68%, 1% en 6%) bij het onz. waren er in 10% van de plaatsen geen data. In het geval van het onzijdig kan aan de assimilatiegevallen *kleing* nog 2% toegevoegd worden waar de slot-*n* gepalataliseerd is. Assimilatie treedt wel op in het vrouwl., maar is sterk in de minderheid, terwijl *n*-apocope zich in het geheel niet bij het vrouwl. voordoet. Bij het onz. zijn er in 57% van de plaatsen assimilatiegevallen (38% *kleing*, 2% *kleinj* en 17% *klei*), tegen bijna 34% waar die assimilatie ontbreekt. De non-assimilatie bij het vrouwl. blijft dus inderdaad veel lager.

Tabel 2: Variabiliteit in het behoud van morfologische informatie

613 plaatsen	Assimilatie <i>kleing</i>	N-apocope <i>klei</i>	Geen assimilatie <i>klein</i>
klein (-e > ø) kat Vrouwl.	10 %	0 %	15 %
klein—kind Onz.	38 %	17 %	34 %

4.2.3 Toon en flectie

De constellatie stam+Ø [+iets] speelt ook een rol in het Limburgse tonale gebied. Voor de aan het Limburgs grenzende Rijnlandse dialecten heeft Frings (1916) al gewezen op de verdeling van stoottoon (TA1) bij adnominale adjectieven. Hij wijst erop dat stoottoon niet alleen met de apocope van sjwa gepaard gaat, maar dat die ook optreedt bij de syncope van sjwa, op voorwaarde dat de citeervorm, die ongefleeteerd is, sleeptoon (TA2) draagt.⁽¹⁶⁾ Meer algemeen stelt hij, dat de gefleeteerde vormen stoottoon dragen, waartegenover de citeervorm, het predicatief en het neutrum als ongefleeteerde vormen sleeptoon dragen. Schmidt (1986) vermeldt in iets andere bewoording dat dat voor het gehele Rijnlandse toongebied geldt: oblique woordvormen van het adjectief, dat zijn dus casusvormen, dragen stoottoon terwijl de rectus-woordvormen sleeptoon hebben. In alle Limburgse dialecten zijn de citeervorm, de predicatieve vorm en het neutrum daarentegen ongefleeteerd (in tabel 3 aangegeven met --).

De geografie van de tonale verhoudingen is ook in de MAND (2005) gerepresenteerd:

- TA1 in zowel manlijk als vrouwlijk adjectief op de kaarten 3.6.2.1 en 3.6.2.2;
- TA1 in het vrouwlijk adjectief versus TA2 in het onzijdige op kaart 3.6.2.8,
- TA1 in het meervoud versus TA2 in de citeervorm op de kaarten 3.6.2.9-3.6.2.11.

⁽¹⁶⁾ Frings (1916) wijst er op dat comparatief- en superlatiefvormen die voldoen aan de voorwaarden voor toonalternatie ten opzichte van hun ongelede basisvorm met TA2, meestal toch geen TA1 vertonen, of ook wel variabiliteit. Kohler (1984) verklaart dat door 'emotional accentuation'. Het overwegend behoud van de eind-t in de superlatief is op een gelijksoortige manier verklaard (Goeman 1999 - co-auteur hoofdstuk: Van Reenen) als het gevolg van een expressiviteitsfactor bij die woordvorm.

De twee genera manlijk en vrouwlijk worden uitgedrukt met morfemen waarvan het woordfinale segment volgens bepaalde regelmatigheden kan verdwijnen. De suffixfinale *-n* blijft bewaard voor /V, t,d,h/ waarmee het volgende woord begint en wordt gedeleerd voor alle andere segmenten: *ne gelen appel, de kale man*. De apocope van woordfinale *-e* van het vrouwlijk en het meervoud is bepaald door de fonologische structuur van de woordstam. In Belgisch Limburg (Taeldeman 1980) gebeurt dat na V+C[+sonorant] of ə +C[+sonorant] en na VV+C[-sonorante, +continuant] : *e lang lat, 'n hoog kast* en *e stijf gerdien* 'gordijn'.

Voor een deel van Nederlands Limburg is de apocope-distributie anders: er is apocope na stemhebbende (ook onderliggend stemhebbende) consonanten, *-e* blijft bewaard na stemloze consonanten (Hinskens & Muysken 1986).

In een aantal Limburgse dialecten was, niet zolang geleden, de verstemlozing van door e-apocope getroffen woordvormen nog niet geheel voltooid (zie paragraaf 4.2 over woordfinale stemhebbendheid). Voor die periode geldt dat bij bepaalde vrouwlijke en meervoudige adjectieven een verdwenen segment, dat morfologische informatie uitdrukte, die morfologische informatie niet alleen via het behoud van TA1 blijft uitdrukken, maar ook door het behoud van stemhebbendheid. Die morfologische informatie, het [+iets], is: geflecteerdheid.⁽¹⁷⁾

Tabel 3 Verdeling TA1 en TA2

LIMBURGS	Manlijk	Vrouwlijk	Onzijdig	Citeervorm
genusmorfeem	-en	-e	--	--
toon	TA1	TA2	TA2	TA2
deletie	<i>-e</i> (geconditioneerd)	<i>zero</i> (geconditioneerd)	--	--
toon	TA1	TA1	TA2	TA2

In de conditionering van e-apocope en in de conditionering van TA1 spelen de kenmerken van stemhebbendheid of sonorant nog steeds een rol, hoewel in de meeste dialecten de woordfinale stemhebbendheid is verdwenen.⁽¹⁸⁾ De tonale

⁽¹⁷⁾ Voor de toonalternanties enkelvoud-meervoud bij het substantief en de e-apocope zie de kaarten met commentaar in hoofdstuk 1 van de MAND (2005).

⁽¹⁸⁾ Die samenhang van de conditionerende kenmerken bij toonalternantie en e-apocope leidt Van Oostendorp (2005) tot de vaststelling dat het e-affix optreedt als de toonalternantie van onzijdig tot vrouwlijk niet mogelijk is.

tweedeling van geфлектеerd (manlijk en vrouwlijk, meervoud) versus ongeфлектеerd (onzijdig en citeervorm), benadrukt binnen het driegenerasysteem een deelsysteem van commuun genus tegenover onzijdig genus.

5. Besluit

Uit alle drie de hoofdstukken zijn voorbeelden gegeven die illustraties geven van taalverandering (verkleinwoorden) en van morfologische informatie die segmenteel niet meer als affix tot uiting komt, maar nog steeds wordt uitgedrukt:

- 1) als kenmerk (stemhebbendheid, lengte) bij klassekenmerken van substantieven en adjectieven, maar soms ook bij meervouden of de 1^e pers. enkelv. presens,
- 2) of als assimilatieverhinderaar (blokkering van plaatsfeaturespreiding) de genusmarkering bij het vrouwlijk en de meervoudsmarkering bij het adjectief.

Het geheel is niet alleen theoretisch van belang vanwege de opaciteitsproblematiek. Het is ook van belang vanwege twee samenhangende probleemvelden: (a) de relatie tussen morfologische alternanten en (b) de relatie tussen morfologische niveaus.

- a) Het probleem van de relaties tussen morfologische alternanten is theoretisch voor het eerst aan de orde gesteld door Jackendoff, die daarvoor redundantieregels gebruikt, een idee dat door Goeman (1976 [1983]) is toegepast voor de relatie tussen infinitief en persoonsvormen dieumlaut en t-deletie vertonen. Redundantieregels leggen een bidirectionele relatie tussen alternerende woordvormen in het lexicon en dat impliceert dat al deze woordvormen in het lexicon zijn opgenomen en dat de redundantieregels rekenschap geven van de paradigmatische relaties tussen de alternanten. In de optimaliteitstheorie zijn er verschillende voorstellen om de relatie tussen dit soort paradigmatische vormen te verantwoorden. Dat heeft tot nu toe niet tot één oplossing geleid. Een aantal van die oplossingen lijken op die van Jackendoff, maar de kritiek daarop is dat de theorie daardoor computationeel te sterk wordt; een voorbeeld van die kritiek met betrekking tot morfologisch relevante 'vocaalverkorting' biedt Van Oostendorp (2006).
- b) De relatie tussen niveaus: input-output, oplijning met hetzij links hetzij rechts van output en input, of de beste overeenstemming tussen morfologische bouwstenen en segmenteel of subsegmenteel fonologisch

niveau is in de optimaliteitstheorie beter uitgekristalliseerd. De hier besproken feiten over bewaard gebleven morfologische informatie terwijl er toch sprake is van morfeemverlies op het segmentele vlak vinden daardoor in die theorie een natuurlijker verklaring dan in een theorie met regels. Dat gebeurt door een specifieke faithfulness constraint: *REALIZE-MORPHEME*: met ieder morfeem in de input moet een fonologisch element in de output corresponderen, zie Van Oostendorp (2005) betreffende een uitwerking van dit idee in dialecten met toon.

Het is gebleken dat een 'narrow' transcriptie cruciale informatie biedt over wat er morfologisch aan de hand is, informatie die mogelijk in een 'broad' transcriptie verdekt gebleven zou zijn. De morfologie (en dus ook de fonologie) van de Nederlandse dialecten is ook vanuit theoretisch oogpunt heel interessant.

Bij de besproken gevallen van taalverandering over 70 jaar heen bleek dat dialecten niet zomaar richting standaardtaal veranderen, maar dat naburige dialecten vaak een rol spelen.

Ik sluit af met uitzicht op mogelijk diachroon onderzoek. Dat kan voor het zuidelijke deel van het taalgebied heel goed: een groot deel van de items uit de database komt ook voor in de schriftelijk afgevraagde gegevens van het materiaal Willems uit 1887 (Goossens, Taeldeman & Weijnen 1989). Niet voor alle plaatsen zijn daar de data compleet voor ingevuld, maar het verdient aanbeveling een vooronderzoek te doen naar de vergelijkbaarheid. Een nadeel is natuurlijk dat een werkelijk grootschalige vergelijking voorlopig tot de onmogelijkheden hoort omdat het materiaal Willems geschreven is en daardoor moeilijk digitaliseerbaar. De MAND kan daarbij van nut zijn om de keuze van Willems-items af te grenzen.

Bibliografie

ANDERSON, S.

1976 'Nasal consonants and the internal structure of segments'. *Language* 52, 326-344.

BAADER, TH. & P. RIBBERT

1938 *Phonologie des Dialektes von Tilligte in Twente II*. Nijmegen: N.V. Centrale Drukkerij.

- BEZOEN, H.
1938 *Klank- en Vormleer van het dialect der gemeente Enschede* [Diss. Leiden].
Leiden: E.J. Brill.
- BREE, C. VAN.
2003 'Auslautverscherping bij de oude grammatici en in de dialecten en het Fries'.
Ruijsendaal, E., G. Rutten & F. Vonk(red.). *Bon jours, Neef, ghoeiden dagh Cozyn*. Münster: Nodus, 255-270.
- BROWMAN, C. & L. GOLDSTEIN
1990 'Tiers in articulatory phonology, with some implications for casual speech'.
Kingston, J. & M. Beckman (red.) *Papers in Laboratory Phonology I: between the grammar and the physics of speech*. Cambridge: Cambridge University Press, 341-376.
- COLINET, PH.
1896 *Dialect van Aalst*. Lier: Joseph Van In.
- DE SCHUTTER G. & TAELEDEMAN J.
1985 'Assimilatie van stem in de zuidelijke Nederlandse dialecten', Devos, M. & J. Taeldeman (red.) *Vruchten van zijn Akker; Opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor V.F. Vanacker*. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, 91-134.
- DE VOGELAER, G.
2005 *Subjectmarkering in de Nederlandse en Friese Dialecten* [ongepubl. diss. Gent], Gent.
- DE WULF, CHR. & J. TAELEDEMAN
2006 'T-deletie in de Nederlandse dialecten: een globaal overzicht'. *Taal & Tongval* [Themanummer 19 *Het morfologisch landschap van het Nederlands*, L. Cornips, M. van Oostendorp & G. De Schutter (red.)], 244-272.
- MAND: G. DE SCHUTTER ET AL.
2005 *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten Deel I Kaarten & Commentaar*. Amsterdam-Gent: Amsterdam University Press-Koninklijke Vlaamse Academie van Nederlandse Taal en Letterkunde.
- TH. FRINGS
1916, *Die rheinische Accentuierung*. Marburg: N.G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.
- FOURAKIS, M.
1980 A phonetic study of sonorant-fricative clusters in two dialects of English. *Research in Phonetics I* [Dept. of Linguistics, Indiana University], 167-200

- GOEMAN, T.
1976 'Wat is er voor de Reeks Nederlandse Dialectatlassen gehoord?', *Taal & Tongval* 28, 114-140.
- GOEMAN, T.
1983 [=1975] *Aspecten van de vervoeging van het presens* [Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie van de KNAW 49]. Bewerkt in J. Stroop (red.) *Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*. Amsterdam, Huis aan de drie Grachten, 185-210.
- GOEMAN, T.
1999 *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*. [LOT 26]. The Hague: Holland Academic Graphics.
- GOEMAN, T.
2005 'Methodologische vernieuwing in het werk van de dialectoloog G.G. Kloeke.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 121, 249-263.
- GOEMAN, T. & J. TAELEMAN
1996 'Fonologie en Morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten'. *Taal & Tongval* 48, 38-59.
- GOOSSENS, J.
1977 'De tweede Nederlandse auslautverscherping'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 93, 3-23.
- GOOSSENS, J.
1987 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten'. *Taal & Tongval* 39, 141-173.
- GOOSSENS, J., J. TAELEMAN & A. WEIJNEN (RED.)
1989 *Honderd Jaar Enquête Willems* [*Taal & Tongval Themanummer* 2].
- GROOTHUIS, J.C.
2002 *Proeve eener Nederbetuwsche Spraakkunst* [Osenvorenreeks 70], Kesteren : Arend Datema Instituut.
- HINSKENS, F. & P. MUYSKEN
1986 'Formele en functionele benaderingen van dialectale variatie; de flexie van het adjectief in het dialect van Ubach over Worms'. C. Hoppenbrouwers et al. (red.) *Syntaxis en Lexicon. Veertien artikelen bij gelegenheid van het emeritaat van Albert Sassen*. Dordrecht: Foris Publications, 13-24.
- KLOEKE, G.
1919 'De apocopeeringslijn in Groningen en Drente. Proeve van dialectgeografisch onderzoek'. *Driemaandelijks Bladen* 19, p. 1-40.

- KLOEKE, H.
1929 'Ostniederländische Diminutiva'. *Jahrbuch des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung* 55.
- KOHLER, K.
1984 'Phonetic Explanation in Phonology: the feature Fortis/Lenis.' *Phonetica* 41, 150-174.
- KOPPEN, M. VAN
2005 *One Probe - Two Goals: Aspects of agreement in Dutch dialects* [Diss. Universiteit Leiden LOT 105]. Utrecht: LOT.
- OOSTENDORP, M. VAN
2004 *Phonological recoverability in Dutch*. <http://roa.rutgers.edu> (ROA657-0404).
- OOSTENDORP, M. VAN
2005 'Expressing inflection tonally'. *Catalan Journal of Linguistics* 4, 107-126.
- OOSTENDORP, M. VAN
2006a *Transparent morphology causes phonological opacity*, handout lezing GLOW 2006 Workshop on Phonological Opacity, Barcelona
- OOSTENDORP, M. VAN
2006b *Ton Goeman gif*, www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/_images/marc.pdf
- RND: BLANQUAERT, E. ET AL.
1925-1982 *Reeks Nederlands(ch)e Dialekt-atlassen I-XIV* [Tekst en kaarten]. Antwerpen: De Sikkel.
- OHALA, J.
1974 'Experimental historical phonology'. Anderson, J. & C. Jones (red.) *Historical Linguistics*, Amsterdam: North-Holland, 353-389.
- ROGIER, L.
1938 'Aantekeningen en correcties op Rotterdamse dialectproeven'. *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 26, 184-199.
- SAND: S. BARBIERS ET AL.
2005 *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten Deel I Kaarten & Commentaar*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- SCHOEMANS, M. & M. VAN OOSTENDORP
2004 'Stemhebbende eindfricatieven in het Twents'. *Tabu* 33, 79-90.
- SCHOLTMEIJER, H.
2006 *Mörn! Taalgids Overijssel*. Assen: In Boekvorm Uitgevers b.v.

SCHMIDT, J.

1986 *Die Mittelfränkischen Tonakzente (Rheinische Akzentuierung)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

TAELEMAN, J.

1980 'Inflectional aspects of Adjectives in the Dialects of Dutch speaking Belgium'. W. Zonneveld, F. van Coetsem & O. Robinson (red.) *Dutch Studies 4. Studies in Dutch Phonology*. The Hague: Martinus Nijhoff, 223-245.

WILDE-VAN BUUL, G. DE,

1943 'Het enclitisch pronomen personale van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 62, 290-301.